

УДК 327.7:341.17(5-12+7)

Пісов М. П., НУ «ОЮА»

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРАВОПОРЯДКИ В РЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЯХ НА ПРИКЛАДІ НАФТА ТА АСЕАН

Необхідність дослідження даної тематики пов'язана з особливим значенням, якого набувають питання, пов'язані з інтеграцією в сучасному світі. Різноманітність правових систем, їх правові відмінності складають проблему входу національних правових систем в ту чи іншу правову сім'ю. Одне з важливих місць у цьому процесі займає «інтеграційний» правопорядок, який існує в регіональних організаціях, таких як НАФТА та АСЕАН, паралельно з національними правопорядками кожної з країн-учасниць.

Процеси глобалізації та регіоналізації викликали потребу переходу до якісно нової інфраструктури світового порядку, важливе місце в якому відводиться міжнародним, зокрема міждержавним, організаціям. Початок ХХ століття характеризується особливою активністю регіональних міжурядових організацій.

Важливе місце в цих процесах відводиться правовому порядку який є складовою частиною, та елементом існуючого в будь-якому державно організованому суспільстві суспільного порядку. Останній є необхідною основою нормального розвитку будь-якого суспільства.

Як зазначав В.В. Борисов, громадський порядок є властивість всіх сторін життя суспільства: економічної, політичної та ідеологічної [3, с. 46].

Особливої важливості набула проблема становлення та подальшого розвитку міжнародного економічного правопорядку, дана проблема представляється особливо актуальною в світлі тих змін, які відбулися на міжнародній арені, особливо останніми роками і зробили істотний вплив на функціонування самої правової демократичної державності. Необхідно також відзначити важливу роль України як члена співтовариства у становленні й розвитку міжнародного економічного права, сприйняття нею міжнародних стандартів необхідних в установленні та розвитку міжнародного економічного правопорядку [1, с. 65].

Міжнародний економічний правопорядок – це система міжнародно-правових відносин, покликана надати спільноті держав структурну стійкість на основі цілей і принципів міжнародного права. Про уточнення усіх правових аспектів нового міжнародного економічного порядку йшлося на Генеральній Асамблеї ООН у 1979 р., де і була прийнята відповідна резолюція [15].

У вітчизняній та зарубіжній літературі висвітлювалася низка питань щодо правопорядку в цілому та його ролі в сучасних інтеграційних процесах, зокрема в працях: В.В. Борисов, В.Н. Денисов, А.Ф. Крижанівський, П.М. Рабінович, Ю.М. Юмашев, І.В. Брацук, Д. Паломбела.

Економічні сили зараз підштовхують до краху національних бар'єрів за допомогою створення єдиного інтегрованого світового ринку та формування відповідних регіональних ринків що призводить до інтеграційних процесів у політичній і правовій сферах. Все більшого розвитку отримує особливий різновид правових систем, а саме тих, які утворюються в результаті інтеграційних процесів, в основному в сфері економічних відносин.

Не є виключення і правопорядок в інтеграційних правових системах, який є також інтеграційним в зв'язку з його створенням на основі об'єднань і зливанні окремих, самостійних правових систем і діючих в їх основі правопорядків у стійке наднаціональне правове утворення.

Очевидно, що правовий порядок в інтеграційних правових системах виявляє себе як результат взаємодії національних правопорядків і утвореного в результаті правової інтеграції правового поля, яке поступово виникає, по мірі подолання міжнаціональних бар'єрів і протиріч. Процес становлення правопорядку тут проходить під впливом всього комплексу факторів, які впливають на правовий розвиток. Інтеграційний правопорядок – це складне і за кількістю складових, і за рівнями правове утворення: умовно кажучи, він має «горизонтальну і вертикальну» структуру. Первинним його складником є національні правопорядки, які утворюють «правовий простір» інтеграційного правопорядку. Проте інтеграційну правопорядок не формується як механічне поєднання чи арифметична сума національних правопорядків [4, с. 409].

Інтеграційний правопорядок на відміну від національного, не можна визначати результатом законності, оскільки в нього відсутнє примусово-державне забезпечення, що в свою чергу пов'язано з особливістю функціонування інтеграційного правопорядку – на основі договірних правових джерел. Інтеграційний правопорядок завжди чітко визначається інтересами і потребами до інтеграції та забезпечення правової впорядкованості і організованості у відносинах між учасниками цього процесу [4, с. 408].

Вирізняють інтеграційні правопорядки у відповідних сферах суспільної життєдіяльності – у економічній, соціальній, культурно-освітній та ін. Вони утворюються на перетині національного

і міждержавного правового регулювання відносин у відповідних галузях економіки. Прикладом таких «галузевих» утворень, сфера діяльності яких поступово розширюється, є Північно-Американська зона вільної торгівлі (НАФТА), ОПЕК, Азійсько-тихоокеанська економічна рада (АТЕР), АСЕАН, УНАСУР (МЕРКОСУР має достатній потенціал, щоб перетворитися в економічний і політичний ядро УНАСУР і консолідувати дане об'єднання. Особливе значення при цьому бере продовження процесу інтеграції на континенті, локомотивом якої виступає МЕРКОСУР – загальний ринок Південного конусу – інтеграційне об'єднання, створене в 1991 р Аргентиною, Бразилією, Парагваєм і Уругваєм, до якого в 2006 р приєдналася Венесуела, що ставить в якості однієї зі своїх основних задач створення тісного союзу держав Південної Америки, спрямованого на досягнення гідного рівня життя її народів [7, с.311].).

Таким чином, ця своєрідна галузево-правова інтеграція призводить до встановлення і певного галузевого правопорядку спочатку в економічній сфері – у галузі інвестицій, торгівлі, а надалі і в інших сферах, і поволі розповсюджується на інші сфери, які піддаються процесам інтеграції.

Однак при всій своїй численності і різноманітті інтеграційні об'єднання, незалежно від того, чи знаходяться вони на Американському континенті, в Африці чи в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, слідує в тому, що стосується їх інституціональної структури і функцій, двом основним моделям: Європейського Союзу і НАФТА.

У Центральній і Південній Америці, а також в Африці зразком для регіональних інтеграційних об'єднань служить Європейський Союз, а в Азійсько-Тихоокеанському регіоні – НАФТА [9, с.77].

Більшістю істориків і політологів, які вивчали проблему Міжамериканського взаємодії та продовжують займатися нею, визнаний історичний факт неспівмірності відносин між США і їх південними сусідами. Не є винятком і Мексика [4, с.75].

Не дивлячись на це країни Північної Америки під егідою США вибрали свою модель регіональної економічної інтеграції. З 1 січня 1994 набув чинності «Північноамериканський договір про свободу торгівлі між Урядом Сполучених Штатів Америки, Урядом Канади та Урядом Мексики», або скорочено НАФТА.

Метою НАФТА є інтеграція економік Канади, США та Мексики. Кожна з національних економік цих країн має свої особливості, але вони доповнюють один одного. Безперечний лідер у цій «трійці» – США, в якому вже сформувалося постіндустріальне високотехнологічне і споживче суспільство. Економічну й політичну перевагу цієї

країни над своїми партнерами абсолютно очевидно. Досить сказати, що сукупний ВВП Канади та Мексики складає всього 12 % ВВП Сполучених Штатів Америки з їх трьохсотмільйонним населенням. Проте переважна економічна міць США робить їх значною мірою залежними від зовнішніх джерел сировини, і особливо від енергоресурсів, у той час як Канада і Мексика розташовують ними в надлишку. Саме таке положення служить одним з вирішальних факторів взаємодоповнюваності економік країн-учасниць. І саме тому, а також в силу того, що США є провідною світовою державою, НАФТА обмежується лише економічними аспектами інтеграції та спрямована на створення єдиного внутрішнього ринку і забезпечення свободи торгівлі і вільного руху капіталів в регіоні, а «не формування наднаціональної організації за типом Європейського Союзу, а отже говорити про формування в даній організації інтеграційного правопорядку характерного для країн СС доволі складно враховуючи цілі та вище наведені особливості НАФТА.

В першій статті (ст. 101) Договір проголошує створення зони вільної торгівлі в регіоні відповідно до ст. XXIV ГАТТ. Як загальний принцип передбачається відповідність НАФТА Генеральної угоди про тарифи й торгівлю (ГАТТ) та іншим міжнародними договорами, учасниками яких є сторони. Однак у разі невідповідності НАФТА цим іншими договорами пріоритет має НАФТА. Передбачається і можливість виходу з НАФТА з повідомленням про це за півроку. Тлумачення НАФТА має здійснюватися відповідно до норм міжнародного права.

Інституційна структура НАФТА наслідує традиційну структуру міжнародних договорів. Основний орган – Комісія з вільної торгівлі на рівні міністрів та заступників міністрів торгівлі. Вона засідає раз на рік (або в міру необхідності). До її складу входить більше 30 робочих груп і комітетів з основних питань торгівлі товарами і послугами, експорту та імпорту інвестицій і т.д., а також Секретаріат з трьох національними секціями (по числу країн-учасниць). Основне завдання комісії – контролювати належне виконання договору, діяльність робочих груп і комітетів і вирішувати спори між сторонами.

Особливу увагу в інституційній структурі НАФТА заслуговує механізм вирішення спорів. По-перше, для різних секторів економіки передбачені різні процедури, а по-друге, обмовляється можливість вибору учасниками тяжби між механізмом вирішення спорів НАФТА і ГАТТ. Унікальним у своєму роді є механізм вирішення спорів у галузі інвестицій, що дозволяє фізичним особам і корпораціям пред'являти позови державі і державним підприємствам.

Слід відзначити, що всі три країни-учасниці є федеративними державами, однак мексиканська федеративна система жорстко

централізована, штати не маючи повноважень у зовнішній сфері, і НАФТА застосовується тільки на федеральному рівні. У Канаді і особливо в США компетенції розділені між федеральними урядами і відповідно між провінціями і штатами. Так що в США, наприклад, штати хоча і не можуть змінювати Договір, але володіють істотними процедурними повноваженнями для захисту своїх законів, застосування яких НАФТА в іншому випадку могла б перешкодити.

НАФТА торкнулася і сфери приватного права. У США і Канаді діє загальне право, тобто по перевазі право судових прецедентів а в Мексиці – цивільне право. І тому мексиканські судді більш схильні точно слідувати Договору, в той час як американські судді, незважаючи на трансформаційний акт про застосування НАФТА, що включив цей Договір в правову систему США, при кожному зручному випадку спираються на національні доктрини регулювання в галузі міжнародної торгівлі. І не випадково вирішення спорів в НАФТА підлягає арбітражу, а не судовому розгляду.

Потрібно розуміти, що північноамериканська зона вільної торгівлі створювалася не в останню чергу для підтримки ефективного функціонування економіки США, яка переросла власні кордони, стала глобальною і потребує великої кількості сировинних ресурсів ззовні і в містких ринках збуту для своїх товарів, послуг і капіталів. Тій же меті покликана служити спроба, зроблена керівництвом США, для створення панамериканської зони вільної торгівлі в березні 1998 р. в Декларації Сан-Хосе (Коста-Ріка) був графік переговорів про поетапне створення панамериканської зони вільної торгівлі. Однак ця ідея зустрічає активний опір з боку ряду латиноамериканських країн, таких як Венесуела Аргентина і Бразилія, не кажучи вже про Кубу [5, с.4].

Проте США докладають всіх зусиль, щоб провести її в життя і тим самим об'єднати сферу свого торгового і політичного впливу на американському континенті зі сферою свого впливу в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, де інтеграційні процеси також розвиваються за моделлю міждержавного співробітництва, сприйнятого НАФТА. Так, Асоціація держав південно-східної Азії (АСЕАН), що розвивалася спочатку (1967 р) з яскраво вираженою політичною метою – зміцнення миру і стабільності в регіоні, а також сприяння економічному, соціальному і культурному прогресу, змінила на початку 1990-х рр. свої пріоритети на економічні та намітила створення зони вільної торгівлі до 2008.

АСЕАН є однією з найважливіших міжнародних організацій інтеграційного типу, що об'єднує десять держав від Індокитаю до Нової

Гвінеї: Бруней Даруссалам, Королівство Камбоджа, Республіка Індонезія, Лаоська Народна-Демократична Республіка, Малайзія, Союз М'янма, Республіка Філіппіни, Республіка Сінгапур, Королівство Таїланд і Соціалістична Республіка В'єтнам [10].

Станом на 2012 р, на території АСЕАН проживало близько 600 млн. Чоловік, при цьому в регіоні спостерігається стійка тенденція до збільшення чисельності населення. Сумарний ВВП АСЕАН склав в 2012 р. 2,3 трлн. доларів США. Зростання сумарного ВВП АСЕАН тривав і в 2008 і 2009 рр. (на 4,4 % і 1,3 % відповідно), навіть незважаючи на світову фінансову кризу, яка скинула в рецесію багато провідних економік світу. Обсяг зовнішньої торгівлі в 2012 р склав близько 5,7 трлн. доларів США [13].

Незважаючи на це АСЕАН значно відстає за рівнем економічного розвитку від найбільш успішного на даний час інтеграційного об'єднання, Європейського Союзу, і навіть від окремих провідних в економічному плані країн. Але одночасно з цим, на відміну від багатьох розвинених країн, АСЕАН зберегла зростання економіки навіть в кризовий час.

Виникнення Асоціації саме в другій половині ХХ ст. не випадково, так як в цей період у світі повним ходом йшли процеси деколонізації. Майбутні держави-засновники АСЕАН одне за іншим проголошували свою незалежність: Філіппіни – в 1946 р, в 1949 р – Індонезія, в 1963 р. – Малайзія, в 1965 р – Сінгапур (Таїланд же ніколи не перебував під колоніальним гнітом). Положення країн не могло цілком гарантувати свій суверенітет.

Виникла небезпека для невеликих молодих держав знову опинитися в залежності від інших політичних сил (наприклад, СРСР чи США), яку можливо було подолати, тільки об'єднатися зусилля всіх держав регіону.

Тому на початку серпня 1967 міністри закордонних справ країн-засновників (їх прийнято називати «батьками засновниками») зібралися в курортному містечку Банг Саен, недалеко від Бангкока, для обговорення основних питань створення майбутньої організації. Результатом переговорів стало підписання 8 серпня 1967 Декларації АСЕАН. (відомої також як Бангкокська декларація).

Декларація передбачає 7 цілей Організації:

- 1) економічне зростання, соціальний прогрес і культурний розвиток;
- 2) регіональний мир і стабільність;
- 3) економічне, соціальне, культурне, технічне, наукове та адміністративне співробітництво;
- 4) взаємна допомога у проведенні досліджень та навчанні;
- 5) співробітництво в галузях сільського господарства та промисловості, торгівлі,

транспортному сполученні, зв'язку та поліпшенні життєвих стандартів; 6) підтримка досліджень Південно-Східної Азії; 7) співпраця з регіональними та міжнародними організаціями.

Бангкокська Декларація передбачала, що до неї можуть приєднатися й інші держави Південно-Східної Азії [11].

У процесі інтеграції в рамках АСЕАН був прийнятий ряд найважливіших міжнародних угод. Так; в 1976 р було підписано відразу три міжнародні документа: Договір про дружбу і співробітництво в Південно-Східній Азії, Декларація АСЕАН та Угоду про установа постійного Секретаріату АСЕАН. [9, с.11]. Перше з вищеназваних угод підкреслювало прихильність держав-членів Асоціації принципом мирного вирішення спорів і, крім іншого, закріплювало такі основні принципи взаємовідносин між державами-членами: 1) взаємна повага незалежності, суверенітету, рівності, територіальної цілісності та національної єдності всіх держав; 2) право кожної нації існувати незалежно від іноземного впливу; 3) невтручання у внутрішні справи договірних сторін; 4) вирішення проблемних ситуацій і суперечок мирними засобами; 5) відмова від використання сили або загрози її застосування; 6) ефективне співробітництво [12]. Декларація АСЕАН закликала до розширення політичного та економічного співробітництва між державами-членами. Угода про заснування постійного секретаріату АСЕАН передбачало, як виявляється з назви, створення постійно діючого Секретаріату Асоціації для цілей координації діяльності Національного Секретаріату АСЕАН, заснованих ще на основі Бангкокської Декларації 1967 [8, с.28].

У 1997 р глави держав і урядів АСЕАН в Куала-Лумпурі прийняли програму розвитку Асоціації до 2020 р «Бачення АСЕАН 2020». Дана програма передбачає крім того зміцнення економічної інтеграції шляхом остаточного оформлення зони вільної торгівлі (після приєднання до АСЕАН держав, які були початковими учасниками угоди про зону вільної торгівлі 1992, В'єтнам, Лаос, М'янма і Камбоджа, знаходилися, можна сказати, в стадії перехідного періоду і частково не виконували зобов'язання за цією угодою, але зобов'язалися поступово усувати тарифні обмеження торгівлі; самий тривалий перехідний період був наданий Камбоджі – до 2010 р. і створення зони вільного руху інвестицій [14]. У 2003 р на о. Балі була підписана Декларація АСЕАН II, що передбачає створення Співтовариства АСЕАН з безпеки, Економічної і Соціально-культурного Співтовариства АСЕАН.

20 листопада 2007 відбулося значна подія в історії розвитку регіональної співпраці в Південно-Східній Азії, був прийнятий Статут АСЕАН, який наділив Асоціацію статусом міжнародної організації.

Статут закріпив основні принципи та напрямки діяльності Асоціації, а також встановив організаційну структуру АСЕАН. Основними нововведеннями Статуту є наступні: 1) надання Асоціації правосуб'єктності; 2) створення нових 8 форм політичного співробітництва на вищому рівні; 3) формування нових органів АСЕАН; 4) створення посад двох нових віце-секретарів; 5) затвердження нових зустрічей в рамках АСЕАН; 6) посилення ролі міністрів закордонних справ АСЕАН; 7) збільшення ролі Генерального Секретаря АСЕАН. Статут набув чинності після ратифікації всіма державами-членами 15 грудня 2008.

Отже, обидві інтеграційні системи мають схожі цілі та завдання, насамперед це економічна співпраця та розвиток власних економік, одним з важливих питань при цьому постає створення необхідного для цього інтеграційного правопорядку який би забезпечував дану діяльність, потрібно в котре відмітити, що на відміну від національного правопорядку результатом якого є законність, інтеграційний діє власне для самого процесу інтеграції та взаємодії різних правових систем в середині однієї міжнародної організації. Щодо загальної характеристики даних міжнародних організацій у світлі вищесказаного слід констатувати наступне:

По-перше, в північноамериканській зоні вільної торгівлі так само як і в АСЕАН акцент робиться на розвиток регіональної і світової торгівлі в рамках ГАТТ / СОТ, а також на стимулювання взаємних капіталовкладень. Співробітництво здійснюється в повній відповідності із загальноприйнятими методами традиційних міжнародних організацій, тобто носить міждержавний характер.

По-друге, функціонування північноамериканської зони вільної торгівлі здійснюється в умовах яскраво вираженого економічного і політичного нерівності партнерів, оскільки перевага США настільки значна, що Мексика і Канада вільно чи мимоволі змушені слідувати у фарватері свого великого сусіда, і, як наслідок цього, інтеграція має асиметричний характер. На відміну від АСЕАН члени якої на мають настільки кардинальної різниці в їх ВВП.

І, нарешті, по-третє, не зважаючи на те що АСЕАН має схожу організаційну структуру, завдання і цілі як і НАФТА. На відміну від останньої, можна констатувати, що за більш ніж 40 років розвитку інтеграційних процесів у Південно-Східній Азії країни змогли досягти суттєвого прогресу в рамках міжнародної міжурядової організації АСЕАН. Одним з найважливіших етапів розвитку АСЕАН стало підписання Статуту, та розвитку за ним в АСЕАН особливого інтеграційного правопорядку, не типового ані для ЄС, ані для НАФТА.

Бібліографічний список:

1. Антонович М. М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини / Антонович М.М. – К. : Києво-Могилянська академія, 2007. – 384 с.
2. Андреев Ю.А. Страны АСЕАН Проблемы тенденции современного развития. – М. : Знание, 1987. – 64с.
3. Борисов В.В. Правопорядок советского общества и пути его укрепления // Вопросы теории государства и права. – Саратов, 1971. – Вып. 2. – С. 46.
4. Крижанівський А. Ф. Правовий порядок в Україні: витоки, концептуальні засади, інфраструктура : монографія / А. Ф. Крижанівський. – О. : Фенікс, 2009. – 504 с.
5. Орлова А. С. Южноамериканская интеграция: от США к Бразилии / А. С. Орлова // США. Канада. Экономика - политика - культура. – 2010. – № 1. – С. 70-81.
6. Романова З. И. Региональная интеграция – новые вызовы / З. И. Романова // Латинская Америка. – 2003. – № 8. – С.4-16.
7. Рыхтик М. И. МЕРКОСУР в системе союза южноамериканских наций (УНАСУР): особенности, проблемы и перспективы / М. И. Рыхтик, В. Н. Подгусков // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского: Международные отношения. Политология. Регионоведение. – 2010. – С. 310-316.
8. Солнцев А. М. Интеграционные процессы АСЕАН вчера, сегодня, завтра / А. М. Солнцев // Международное право. – 2010. – № 2. – С.28-31.
9. Юмашев Ю.М. Региональная интеграция и международные отношения / Ю. М. Юмашев // Московский журнал международного права. – 2006. – № 1. – С.75-88.
10. <http://www.asean.org/communities/asean-economic-community/item/agreement-on-the-common-effective-preferential-tariff-cept-scheme-for-the-asean-free-trade-area-afta> (Доступно на 04.01.2015 p.).
11. <http://www.asean.org/news/item/the-asean-declaration-bangkok-declaration> (Доступно на 05.01.2015 p.).
12. <http://www.asean.org/news/item/treaty-of-amity-and-cooperation-in-southeast-asia-indonesia-24-february-1976-3> (Доступно на 05.01.2015 p.).
13. [http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_ASEAN_countries_by_GDP_\(nominal\)](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_ASEAN_countries_by_GDP_(nominal)) (Доступно на 05.01.2015 p.).
14. <http://www.icnl.org/research/library/files/Transnational/vision.pdf> (Доступно на 05.01.2015 p.).
15. <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/20895/1/33-Melnyk-36.pdf>

Необходимость исследования данной тематики связана с особым значением, которое приобретают вопросы, связанные с интеграцией в современном мире. Разнотипность правовых систем, их правовые различия формируют проблему вхождения национальных правовых систем в ту или иную правовую

семью. Одно из важных мест в этом процессе занимает «интеграционный» правопорядок, существующий в региональных организациях, таких как НАФТА и АСЕАН, параллельно с национальными правопорядками каждой из стран-участниц.

The necessity of the research of this topic is associated with significant value of the issues related to the integration of the modern legal space. The diversity of the types of legal systems, their legal differences constitute the problem of entering of national legal systems in certain legal family. Taking one of the most important places in the particular process, integration legal order exists in the regional organizations such as NAFTA and ASEAN parallel with national legal orders of each participating country.

Стаття надійшла до редколегії 21.01.2015

УДК 327:341.172

**Плевако І. Г., Національний університет
«Острозька академія»**

КОНЦЕПЦІЇ ТА ПРАКТИЧНА РЕАЛІЗАЦІЯ ОКЕАНОПОЛІТИКИ КРАЇН МЕРКОСУР

Стаття присвячена аналізу океанополітики країнами південно-американського регіону. Головна увага прикута до зовнішньополітичних проблем латиноамериканських країн з огляду на їх бачення геополітики Атлантичного і Тихого океанів. Вивчено теоретичні і практичні кроки окремих держав МЕРКОСУР у сфері обґрунтування і реалізації їх інтересів в океанах. Автором виявлено, що Бразилія, Аргентина, Перу, Чилі, Венесуела та Колумбія, опираючись на значну теоретичну базу науковців і геополітиків, здійснюють низку кроків на шляху своєї геополітичної присутності в океанах. На основі проаналізованих досліджень встановлено, що країни МЕРКОСУР у ХХ столітті намагалися закріпити свої позиції у тому океані, до якого вони мали прямий вихід, а у ХХІ столітті здійснюють спроби обґрунтувати і реалізувати свою двоокеанічність. Крім того, на сучасному етапі для країн Південної Америки Атлантичний океан починає поступатися своєю геополітичною значущістю Тихому, що спричинено переорієнтацією латиноамериканських країн з ринків Європи на ринки Азії.

Постановка проблеми На сьогодні південноамериканський регіон набуває геополітичної значущості не лише через значні природні